Boekensignalement

Nationale voorkeuren en Europese integratie

Andrew Moravcsik
The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht.
UCL Press, Londen 1998.

Andrew Moravcsik heeft in de eerste helft van de jaren negentig twee spraakmakende artikelen geschreven waarin hij het debat over de dynamiek van de Europese integratie op scherp stelde (Moravcsik 1991; 1993).[1] De belangrijkste boodschap van deze artikelen was dat de Europese integratie gedreven wordt door het eigenbelang van de lidstaten en dat de Commissie of het Europese Parlement weinig invloed hebben op de onderhandelingen van de lidstaten over de wezenlijke stappen in het integratieproces. Om de beweegredenen van de lidstaten in het Europese integratieproces te begrijpen, zou primair naar binnenlandse politieke belangen gekeken moeten worden. Buitenlands-politieke motieven als vrede en veiligheid zouden hoogstens een ondergeschikte rol spelen. Europese integratie is voor de lidstaten primair een instrument voor het realiseren van binnenlands politieke doeleinden in een meer geïntegreerde wereldeconomie. Moravcsik zette zich hiermee sterk af tegen de neofunctionalistische zienswijze, dat de Europese integratie een eigen dynamiek kent, gedreven door de communautaire instellingen en supranationale belangengroeperingen, maar geremd door de angst van de lidstaten om hun nationale soevereiniteit te verliezen.

In *The choice for Europe* werkt Moravcsik zijn intergouvernementele visie op de ontwikkeling van de Europese integratie verder uit. Het bevat een analyse van de vijf grote stappen in het integratieproces: het Verdrag van Rome; de consolidatie van de gemeenschappelijke markt in de jaren zestig; de geboorte van het EMS in de jaren zeventig; de Europese Akte in het midden van de jaren tachtig; en ten slotte het Verdrag van Maastricht. In een recent verschenen artikel werd deze analyse uitgebreid tot het Verdrag van Amsterdam (Moravcsik en Nicolaïdis 1999). Voor elk van deze grote stappen onderzoekt Moravcsik achtereenvolgens de voorkeuren van de drie grote lidstaten (Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk), de uitkomst van de onderhandelingen die op basis van deze voorkeuren en de onderlinge krachtsverhoudingen tussen de grote

drie lidstaten tot stand zijn gekomen, en ten slotte hoe de overeenkomsten geloofwaardig verankerd worden in de communautaire instituties. Het resultaat is een goed gestructureerd, helder geschreven, en in zijn analytische scherpte en hoeveelheid verwerkt materiaal ook indrukwekkend boek, dat het debat over de Europese integratie weer nieuwe prikkels geeft. Aan het begin van elk hoofdstuk en bijna elke paragraaf keert Moravcsik zich tegen de heersende visie, waarbij het neofunctionalisme ook in dit boek weer als belangrijkste schietschijf fungeert. Van compromissen wil Moravcsik niets weten: hij wil laten zien dat alles totaal anders is dan tot nu toe aangenomen is. Het resultaat is, ondanks de intenties van de auteur (p. 12), toch een soort 'digitale' geschiedenis bestaande uit alleen nullen of enen, zwart of wit. Dit vraagt natuurlijk om een antwoord.[2] Zowel op de door hem gehanteerde methode, zijn gebruikte materiaal, als op zijn bewijsvoering is, zoals ik in onderstaande probeer aan te tonen, het een en ander aan te merken.

De drie belangrijkste stellingen

Moravcsik meent dat de door hem geanalyseerde stappen in het integratieproces zijn drie belangrijkste stellingen in het algemeen onderschrijven. De eerste stelling luidt dat de Europese integratie het rationale antwoord van de lidstaten op de toenemende interdependentie in de wereldeconomie is. Deze interdependentie maakt het voor de individuele lidstaten moeilijker om hun economisch-politieke doelstellingen te realiseren. Individuele onmacht op voor hun belangrijke beleidsterreinen geeft de lidstaten een prikkel tot collectieve actie in Europees verband. Geopolitieke overwegingen of overwegingen gebaseerd op vrede en veiligheid in Europa zijn hoogstens van secundair belang. Moravcsiks tweede stelling is, dat de onderhandelingen tussen de lidstaten efficiënt zijn. De Europese Commissie en het Europees Parlement spelen volgens hem nauwelijks een rol van betekenis hierin. Hij doet met name veel moeite om de rol van Jacques Delors te minimaliseren. De derde stelling luidt dat lidstaten primair soevereiniteit gedelegeerd hebben om de geloofwaardigheid van de door hen gesloten overeenkomsten te bewaken. Versterking van de communautaire instituties als ideologisch doel op zich is van secundair belang geweest, evenals delegatie op grond van technische complexiteit.

Kanttekeningen bij Moravcsiks conclusie

Moravcsik erkent dat niet alles precies in zijn verklaringsschema past. Zo zou zonder geopolitieke motieven de Europese Gemeenschap waarschijnlijk meer als een aangeklede vrijhandelszone dan als een douane-unie met supranationale instellingen ter wereld zijn gekomen (p. 153, 477). En de Commissie en het Europese Parlement hebben bij wijze van uitzondering in de onderhandelingen over de Europese Akte wél een rol van betekenis gespeeld, al is ook hier deze rol volgens Moravcsik echter van secundaire betekenis geweest. Ook bij de grotere rol van de Commissie en het Europese Parlement in de wetgeving omtrent de Interne Markt hebben volgens hem ideologische overwegingen een (bescheiden) rol gespeeld. Over het algemeen vindt Moravcsik echter dat zijn verklaringsschema in de analyse van de vijf grote onderhandelingen bevestigd wordt. Mij lijkt het eerder een kwestie van smaak welk gewicht toegekend wordt aan de bovengenoemde uitzonderingen. Waarschijnlijk had de Europese Unie er nu toch wezenlijk anders uitgezien als ze ter wereld was gekomen als een vrijhandelszone zonder supranationale instituties. Verder is het de vraag of de invloed van communautaire instituties als de Commissie en het Parlement niet haast per definitie naar het tweede plan verwezen wordt. Deze instellingen hebben nu eenmaal geen formele macht in de grote onderhandelingen, maar kunnen hier hoogstens invloed op uitoefenen. De selectie van zijn casussen – uitsluitend de 'grote' intergouvernementele onderhandelingen – lijkt Moravcsik's conclusies dan ook te vertekenen. Fritz Scharpf merkt in dit verband terecht op: 'Since intergovernmental negotiations are considered, why shouldn't the preferences of national governments have shaped the outcomes?'[3] Moravcsiks antwoord hierop is dat het niet zijn pretentie is een algemeen geldende theorie over het integratieproces op te stellen (pp. 13-14). De titel van het boek, de toon ervan en het feit dat Moravcsik de grote stappen in het integratieproces zo breed maakt dat zijn analyse in feite de gehele periode 1955-1991 omvat, doen toch anders vermoeden. In ieder geval had Moravcsik in zijn theoretische inleiding duidelijker de geldigheid van zijn theoretisch kader moeten afbakenen.

Er kunnen ook vraagtekens gesteld worden bij de 'hardheid' van het aangehaalde materiaal: zijn de 'data' zoals Moravcsik ze noemt, hard genoeg

om precies te kunnen oordelen over wat van primaire en wat van secundaire betekenis is geweest? Ondanks Moravcsiks bewering van het tegendeel (p. 10) is zijn analyse toch vooral gebaseerd op (een ontzagwekkende hoeveelheid) secundaire bronnen, maar nauwelijks op gedetailleerde analyses van onderhandelingsvoorstellen, non-papers, rapporten, kabinetsverslagen enzovoort.[4] Onder primaire bronnen verstaat Moravcsik vooral memoires – die hun beperking hebben als bronnenmateriaal – en interviews. Het feit dat deze interviews anoniem zijn en hieruit nooit uitgebreid geciteerd wordt, maakt het moeilijk Moravcsiks bronnenmateriaal te verifiëren.

Stabiele en exogene voorkeuren?

De cruciale aanname in Moravcsiks betoog is dat de voorkeuren van de lidstaten niet veranderen gedurende de onderhandelingen en dus stabiel zijn, en dat deze voorkeuren uitsluitend gevormd worden door de binnenlandse politiek en dus exogeen zijn ten opzichte van het onderhandelingsproces (pp. 20-23). Door stabiele en exogene voorkeuren te veronderstellen, kan hij het proces van voorkeursvorming, onderhandelen en het institutioneel verankeren van de onderhandelingsresultaat analytisch van elkaar scheiden en aan de lezer als een afgesloten sequentie presenteren. Door deze veronderstelling wordt ook een terugkoppeling van het integratieproces naar de voorkeuren van de lidstaten uitgesloten.[5] Hierdoor is er van een eigen dynamiek van het integratieproces in Moravcsiks analyse geen sprake. Ten slotte wordt met deze veronderstelling de mogelijke invloed van de Commissie in het onderhandelingsproces geminimaliseerd. De enige reden waarom de Commissie een rol zou kunnen spelen in de onderhandelingen in Moravcsiks verklaringsschema, is op basis van eventuele superieure informatie (p. 58). Hij veronderstelt namelijk niet dat de lidstaten volledig geïnformeerd zijn (p. 23) Uit zijn analyses van de vijf onderhandelingen zou echter blijken dat de lidstaten doorgaans goed geïnformeerd zijn, en dat de Commissie dus nauwelijks een rol van betekenis in de onderhandelingen speelt. Dat de Commissie om andere redenen – bijvoorbeeld omdat ze een langere tijdshorizon dan nationale politici heeft (zie Smyrl 1998) – een rol kan spelen in de grote intergouvernementele onderhandelingen wordt door Moravcsik niet systematisch getest.[6]

Aan de hand van drie tegenvoorbeelden zal ik proberen duidelijk te maken dat Moravcsik zich in rare bochten moet wringen om vast te houden aan de veronderstelling van stabiele en exogene voorkeuren van lidstaten.

Het Britse besluit om buiten de Gemeenschap te blijven

Het eerste voorbeeld betreft het Britse besluit om in 1957 niet toe te treden tot de Europese Gemeenschap en de pogingen in de jaren zestig – waarvan de eerste al in 1961 – om toch toegelaten te worden. Zowel het besluit om niet mee te doen als het verzoek om toch mee te mogen doen, worden door Moravcsik als rationeel en verziend betiteld (pp. 123, 164-165). Volgens Moravcsik was de beslissing om niet mee te doen rationeel, omdat het Verenigd Koninkrijk eind jaren vijftig nog meer naar het Commonwealth exporteerde dan naar het Europese continent. Dat is vreemd, omdat Moravcsik het verzoek om toch mee te mogen doen, dat amper drie jaar later werd gedaan, juist rationaliseert met de 'the long foreseen and inexorable shift of British exports away from the Commonwealth toward Europe' (pp. 164-165, zie ook pp. 220, 275). In dit licht is het nog vreemder om het besluit uit 1957 om niet mee te doen 'even far-sighted' te noemen (p. 123). Moravcsik ziet dit zelf echter niet als een tegenspraak. De Britten hadden volgens hem op grond van de te verwachten verschuiving van de exportgroei naar Europa een stabiele langetermijnvoorkeur om mee te doen, alleen het tijdstip waarop was nog onzeker (pp. 175, 204). Dat tijdstip lijkt bij hem te worden bepaald door het moment waarop de Britse export naar Europa groter is dan die naar het Gemenebest (pp. 176, 223). Eind jaren vijftig was dit moment nog niet bereikt en was de beslissing om nog niet deel te nemen rationeel. Dat al een paar jaar later een eerste verzoek tot deelname werd gedaan, duidt volgens Moravcsik dus niet op een verschuiving in de Britse voorkeur, maar eerder op een rationele reactie op het overtreffen van de export naar Europa van de export naar de Gemenebest. Ik vind dit niet overtuigend. Ten tijde van het besluit om niet aan de Gemeenschap deel te nemen, was de verschuiving in de Britse exportgroei naar Europa immers al zichtbaar en opgemerkt. Op grond van de toenmalige kennis kon ook makkelijk voorspeld worden, dat

deelname aan de douane-unie tot een versnelling van deze trend zou leiden. Het besluit om niet deel te nemen, lijkt me dan ook eerder kortzichtig en weinig rationeel te zijn geweest.[7] Kennelijk dacht de Britse regering er zelf ook zo over en kwam ze een paar jaar later terug op haar eerdere voorkeur om uit de Gemeenschap te blijven. Om rationaliteit, zoals Moravcsik dat doet, mechanisch en deterministisch te koppelen aan het niveau van het Britse exportaandeel naar Europa, lijkt me op zijn zacht gezegd discutabel en eerder een kunstgreep die nodig is om de vooronderstelling van een stabiele Britse voorkeur te redden.

De Duitse Eenwording en de EMU

Het tweede voorbeeld heeft betrekking op de invloed van de Duitse Eenwording op de Duitse voorkeur voor de EMU. Moravcsik zet zich hier af tegen het denkbeeld dat het Verdrag van Maastricht een handjeklap tussen Frankrijk en Duitsland is geweest dat onder het gewicht van de vallende Berlijnse Muur tot stand is gekomen. Hij merkt mijns inziens terecht op, dat al vóór de val van de Berlijnse Muur (november 1989) de EMU-trein op gang gekomen was. Hij gaat echter te ver door aan de val van de Berlijnse Muur geen enkele betekenis voor het EMU-verdrag toe te kennen. Volgens hem reflecteerde dit Verdrag de Duitse voorkeuren voor de spelregels van de monetaire unie en zijn deze voorkeuren door de val van de Berlijnse Muur niet veranderd. Dat klopt inderdaad voorzover het de spelregels voor het monetaire en begrotingsbeleid betreft. Op het gebied van de overgangsbepalingen – met name het vastleggen van een tijdpad voor de monetaire unie – heeft Kohl echter een aantal belangrijke concessies aan de Franse regering moeten doen. De Duitse voorkeur zoals verwoord door Waigel, Pöhl en andere leden van de Duitse onderhandelingsdelegatie, was juist om géén tijdpad vast te leggen, maar de voortgang naar de monetaire unie af te laten hangen van de bereikte convergentie. De beslissingen op de Top van Rome (oktober 1990) en Maastricht (december 1991) om respectievelijk de ingangsdata van de tweede en de derde fase vast te leggen, werden door Kohl persoonlijk – en zeer tegen de zin van de Bundesbank – genomen. Moravcsik doet de kritiek van de Bundesbank af als 'objections from extreme elements on the spectrum of German opion' (pp. 446-447). Dit valt echter niet goed te rijmen met zijn bewering dat Kohls *winset* vooral door de voorkeuren van de Bundesbank beperkt was (pp. 403-404, 478).

Duitsland sprak in de onderhandelingen over de overgangsbepalingen echter niet met één stem, zoals Moravcsik veronderstelt (p. 22). Tegenover de Bundesbank en Waigel, die convergentie boven alles zetten, stonden Kohl en Genscher, die een Duits isolement in Europa wilden vermijden en tot concessies bereid waren.[8] Kohl en Genscher wisten dat Frankrijk, dat de monetaire unie in 1988 weer op de Europese agenda plaatste, garanties wilde hebben dat de EMU onomkeerbaar zou zijn. Op dit punt waren de Fransen – in tegenstelling tot wat het geval was bij de spelregels voor de monetaire unie zelf – absoluut niet bereid tot concessies. Ze wilden niet geconfronteerd worden met een hordeloop – de convergentiecriteria – zonder finishlijn. Afwijzing van de Franse eisen voor een vast tijdpad voor de EMU zou dan ook een enorm conflict hebben opgeleverd met Duitslands grootste en machtigste buur. Dat was wel het laatste wat Kohl op weg naar de Duitse eenwording kon gebruiken. Kohl overstemde dan ook de voorkeur van de Duitse onderhandelingsdelegatie om de voortgang op de weg naar de muntunie afhankelijk te stellen van de bereikte convergentie.

De Franse voorkeur voor monetaire integratie

Het derde voorbeeld waarmee ik wil aantonen dat Moravcsiks vooronderstelling van stabiele – en in dit geval vooral – exogene voorkeuren niet goed te verdedigen valt, heeft betrekking op de Franse voorkeuren voor een monetaire unie. Monetaire samenwerking is in Europa bijna altijd door de Franse regeringen geïnitieerd.

De voorkeur voor monetaire samenwerking wordt in Moravcsiks model bepaald door vier factoren: de zwakke dollar die de intra-Europese wisselkoersen onder druk zet; de toename van de marktintegratie die intra-Europese wisselkoersschommelingen kostbaarder maakt; de toename van de kapitaalmobiliteit die de beleidsautonomie van de individuele lidstaten op monetair gebied onder druk zet; en de convergentie naar beleid gericht op lage inflatie dat de kosten van vaste wisselkoersen draagbaar maakt. Marktintegratie en de toename van de kapitaalmobiliteit zijn twee factoren die niet los van het Europese integratieproces staan en zo-

doende een bedreiging vormen voor de aanname van exogene voorkeuren. Moravcsik werpt hiertegen verschillende verdedigingslinies op, die in mijn ogen echter zwakke plekken vertonen. Ten eerste acht hij marktintegratie empirisch weinig relevant om de voorkeuren van lidstaten te verklaren. Zo zouden er volgens hem geen bewijzen zijn dat de Franse regering na het uiteenvallen van Bretton Woods vooral ter wille van het gemeenschappelijke landbouwbeleid wisselkoersstabilisatie nastreefde (p. 263-264). Maar zoals Moravcsik zelf aangeeft, leidden de intra-Europese wisselkoersschommelingen tot maatregelen – die het effect van de wisselkoersfluctuaties op de inkomens van de boeren moesten compenseren – tot een renationalisatie van het landbouwbeleid, waarvan Duitsland profiteerde en waarvan Frankrijk vooral de dupe werd (p. 304). De afschaffing van de zogenaamde monetaire compensatiemaatregelen had, zoals Moravcsik zelf aangeeft, dan ook de hoogste prioriteit van de Franse regering, die juist gehoopt had met de openstelling van de Duitse markt voor Franse landbouwproducten haar grote slag te slaan (p. 273). Een voorwaarde voor het afschaffen van de monetaire compensatiemaatregelen was wisselkoersstabiliteit. Dat de Franse regering er uiteindelijk niet in slaagde om bij de onderhandelingen over de totstandkoming van het EMS de monetaire compensatiemaatregelen af te schaffen, wil nog niet zeggen dat het geen belangrijk motief was om wisselkoersstabiliteit na te streven. Moravcsiks tweede verdedigingslinie is zijn specifieke definitie van *spillovers* in het integratieproces. Volgens hem is er alleen van een spillover in het integratieproces sprake als hieruit niet-voorziene effecten voortvloeien (vergelijk p. 13). Omdat de Franse regering kapitaalmarktliberalisatie en de EMU met elkaar koppelde in het onderhandelingsproces, zou er dus volgens hem geen sprake zijn van een spillover (p. 411 noot 56). Het lijkt mij echter niet relevant of de effecten wel of niet voorzien zijn. Het wezenlijke is dat de liberalisatie van de Europese kapitaalmarkten de Franse voorkeur voor de EMU versterkte, en dat deze voorkeur dus mede werd beïnvloed door de voortgang van de Europese integratie.

De laatste verdedigingslinie die Moravcsik opwerpt is dat de convergentie naar een harde muntbeleid de beslissende factor in de voorkeuren voor een monetaire unie is en dat deze convergentie opgevat kan worden als een exogene factor (p. 48). Europese motieven – de eventuele consequenties van een Frans vertrek uit het EMS voor de voortgang van de integratie – spelen volgens hem dan ook geen rol in Mitterands omslag van het keynesianisme in één land naar het *franc-fort* beleid in 1983 (pp. 271-272). Aangenomen dat dit zo is, blijft de vraag waarom Frankrijk vervolgens zo lang vastgehouden heeft aan het franc-fort beleid. In mijn ogen speelden Europese motieven daarbij wel degelijk een rol.[9] Na de heroriëntering van het beleid in 1983 wordt het doel van de Franse politiek om naast Duitsland een leidende rol op monetair gebied te spelen. Een voorwaarde voor dit doel is dat de Franse frank net zo sterk wordt als de Duitse mark. Alleen op basis van deze positie viel er immers met de Duitse regering te praten over een monetaire unie.[10]

In zijn recente artikel over het Verdrag van Amsterdam probeert Moravcsik de veronderstelling van stabiele voorkeuren te handhaven door een onderscheid aan te brengen tussen voorkeuren en de vertaling hiervan in posities in het onderhandelingsproces (Moravcsik en Nicolaïdis 1999, 68-69). Deze posities zouden eventueel op basis van een leerproces in het onderhandelingsproces aangepast kunnen worden, terwijl de voorkeuren stabiel zouden kunnen blijven. Het lijkt mij echter dat er nauwelijks een operationeel onderscheid tussen voorkeuren en posities te maken is en dat ook dit eerder een kunstgreep zal blijken om de veronderstelling van stabiele en exogene voorkeuren overeind te houden.

Normatieve aspecten

In Moravcsiks werk blijkt de afstand tussen het *verklaren* van het onderhandelingsproces tussen de lidstaten; het *rationaliseren* van deze onderhandelingen en vervolgens het *goedpraten* van de uitkomst van deze onderhandelingen al te klein. In het boek valt dit vooral op bij de behandelingen van de Britse houding tegenover Europa. Moravcsik noemt de weinig consistente houding van de verschillende Britse regeringen tegenover Europa provocerend 'rationeel en verziend'. In hun recente artikel over het Verdrag van Amsterdam willen Moravcsik en Nicolaidis van geen kritiek op de houding van de lidstaten weten (pp. 82-83), ondanks het feit dat de lidstaten in Amsterdam geen stap dichterbij het oorspronkelijke doel van de confe-

rentie kwamen – het scheppen van institutionele voorwaarden voor de geplande uitbreiding van Europa. Gegeven de voorkeuren van de lidstaten aan het begin van de onderhandelingen en de onderlinge krachtsverhouding was er volgens hen geen andere uitkomst mogelijk. Ook de afgelopen Top van Berlijn heeft een besluit over de noodzakelijke institutionele veranderingen en financiële hervormingen van de landbouw- en structuurfondsen weer voor zich uitgeschoven. Wellicht te verklaren vanuit een beperkte opvatting van eigenbelang, maar gezien de uitdagingen waarvoor Europa op de lange termijn staat, absoluut niet goed te praten. Op de recente Top van Berlijn werd ook besloten om weer een sterke Commissievoorzitter te kiezen. Misschien zijn de lidstaten toch tot de conclusie gekomen dat ze zonder een sterke Commissie niet in staat blijken hun collectieve-actieproblemen – die in de analyse van Moravcsik onderbelicht blijven – te overwinnen.

Bart van Riel
PVDA-Eurodelegatie

Noten

1 Zie voor de discussie naar aanleiding van deze artikelen onder anderen Cameron (1992); Dehousse en Majone (1994); Wincott (1995); Moravcsik (1995); Golub (1996); Sandholz (1996); Smyrl (1998); Caporaso (1998).
2 Zie Wallace 1999 (met bijdragen van Helen Wallace, James Caporosa, Fritz Scharpf en een repliek van Andrew Moravcsik) voor een eerste debat naar aanleiding van dit boek.
3 Scharpf in Wallace (1999, 165). Zie voor dit punt ook Dehousse en Majone (1994); Golub (1996) en Caporaso (1998).
4 Zie voor een intergouvernementele geschiedschrijving van de eerste jaren van de Europese geschiedschrijving die veel meer gebaseerd is op archiefwerk: Milward (1992).
5 Moravcsik zwakt dit enigszins af in zijn boek (p. 490). In zijn recente repliek op zijn critici komt hij op dit punt terug. Nu heet het dat 'state preferences evolve over time and some (though decidedly not most) of these changes appear endogenous to prior decisions' (Moravcsik in Wallace (1999, 175). Moravcsik trekt echter nergens consequenties uit de mogelijke endogeniteit van de prefenties van de lidstaten, en suggereert dat dit van secundaire betekenis is (idem).
6 In de 'kleine' onderhandelingen, de dagelijkse gang van zaken, kunnen geen stabiele en exogene voorkeuren verondersteld worden. Doordat na de Europese Akte in de kleine onderhandelingen meestal met gekwalificeerde meerderheid gestemd wordt en de Commissie hierdoor een belangrijke agendabepalende rol heeft, *moeten* de lidstaten wel rekening houden met en zich aanpassen aan de voorkeuren van de Commissie en het Europees Parlement. Zie Garrett en Tsebelis (1996) en Pollack (1997) voor nadere theoretische onderbouwing en onder anderen Golub (1996) voor een empirische illustratie.
7 Zie Young 1998 voor een kritische bespreking van de houding van de verschillende Britse regeringen tegenover Europa. Ook Milward (1992, 433) noemt het niet ondertekenen door de Britse van het Verdrag van Rome regering een 'serious mistake'.
8 Zie voor het volgende ook Sandholz (1993).
9 Zie ook Sandholz 1996.
10 Zie ook de Boissieu en Pisani-Ferry (1999).

Literatuur

Boissieu, C. de, Ferry, J.P., 1999, 'The political economy of French economic policy in the perspective of EMU'. In: B. Eichengreen en J. Frieden (red.), *Forging an integrated Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, pp. 49-89.

Cameron, D.R., 1992, 'The 1992 initiative: Causes and consequence'. In: A.M. Sbregia (red.), *Euro-politics: Institutions and policy making in the 'new' European community*. Washington DC: Brookings Institution, pp. 23-74.

Caporaso, J., 1998, 'Regional integration theory: Understanding our past and anticipating our future'. *Journal of European Public Policy*, 5 (1) 1-16.

Dehousse, R., Majone, G. (1994). 'The institutional dynamics of European integration: From the Single Act to the Maastricht Treaty'. In: S. Martin (red.) *The construction of Europe*. Dordtrecht: Kluwer, pp. 91-1112.

Garrett, G., Tsebelis, G., 1996, 'An institutional critique of intergovernmentalism'. *International Organization*, 50: 269-99.

Golub, J., 1996, 'State power and institutionel influence in European Integration: Lessons from the pakaging waste directive'. *Journal of Common Market Studies*, 34: 314-339.

Milward, A.S., 1992, *The European rescue of the nation state*. London: Routledge.

Moravcsik, A., 1991, 'Negotating the Single European Act: National interest and conventional statecraft in the European Community'. *International Organization*, 45: 19-56.

Moravcsik, A., 1993, 'Preference and power in the European Community: A liberal intergovernmentalist approach'. *Journal of Common Market Studies*, 31: 473-524.

Moravcsik, A., 1995, 'Liberal intergouvernmentalism and integration: A rejoinder'. *Journal of Common Market Studies*, 33: 611-628.

Moravcsik, A., Nicolaïdis, K., 1999, 'Explaining the treaty of Amsterdam: Interest, influence and institutions'. *Journal of Common Market Studies*, 37: 59-85.

Pollack, M.A., 1997, 'Delegation, agency and agenda setting in the European Community'. *International Organization*, 51: 99-134.

Sandholz, W., 1993, 'Monetary bargains: The Treaty on EMU'. In: A.W. Cafruny, G.G. Rosenthal (red.), *The State of the European Community, vol. 2: The Maastricht debates and beyond*. London: Longman, pp. 125-142.

Sandholtz, W., 1996, 'Membership matters: Limits of the functional approach to European institutions'. *Journal of Common Market Studies*, 34: 403-429.

Smyrl, M.E., 1998, 'When (and how) do the Commission's prefences matter?' *Journal of Common Market Studies*, 36: 79-99.

Wallace, H., Caporaso, J.A., Scharpf, F.A. en Moravcsik A., 1999, 'Review section symposium: The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht'. *Journal of European Public Policy*, 6 (1) 155-179.

Wincott, D., 1995, 'Institutional interaction and European Integration: Towards an everyday critique of liberal intergovernmentalism'. *Journal of Common Market Studies*, 33: 597-609.

Young, H., 1998, *This blessed plot: Britain and Europe from Churchill to Blair*. London: Macmillan.